

Mijo Lončarić
Zavod za jezik IFF, Zagreb

KALNIČKO-BILOGORSKA ŠTOKAVŠTINA

0. UVOD

Od Rešetarova rada "Der štokavische Dialekt" iz 1907.¹ godine i Fancevljeva rada "Beiträge zur serbokroatischen Dialektologie"² poznato je u našoj dijalektologiji da se na kalničkom i bilogorskom području, kao i moslavačkom, uz kajkavštinu govori i štokavština. Ta se dva rada zapravo i nadopunjuju u tom pogledu. Naime, Rešetaru nije bio poznat štokavski otok južno od Novigrada Podravskega, a Fancev ga spominje i ima ga na karti (sela Glogovac, Vlislav i Plavšinac), iako granica nije posve točna. Iz Rešetarovih podataka bilo je moguće zaključiti i to o kakvim je štokavskim govorima riječ, tj. da su to novoštokavski govori. Nešto više govori Rešetar o kajkavsko-štokavskim govorima toga područja. R. Strohal objavio je 1919. godine rad "Dijalekti u današnjoj bjelovarsko-križevačkoj županiji"³. On navodi samo, na temelju tuđih podataka, kako se u pojedinim selima govori, tj. štokavski, kajkavski ili "mješavinom štokavskoga i kajkavskoga" i što su po narodnosti govornici. Više podataka o tim govorima daju dva novija rada, i to "O jekavskom govoru Velikoga Grđevca, sela jugoistočno od Bjelovara"^{3a} J. Kašića i "Govor Virovitice i okolice"⁴ S. Sekereša.

0.1. Doseljavanje štokavaca

Doseljavanjem štokavaca od 16. stoljeća dalje na područje kajkavskoga narječja, dakle na područje drugoga narječja istoga jezika, dobiveno je lingvistički zanimljivo stanje, i to s dva gledišta. Jedno je međudijalektna interferencija, a drugo razvoj dija-

lekata odvojenih od matice. Naravno, isto je toliko zanimljiv i razvoj kajkavskih govora koji su došli u dodir s doseljenim novoštokavskim govorima, ali to ovdje ostaje po strani. Time je, međutim, prekinut organski prijelaz kajkavštine u štokavštinu na sjeveru, što ćemo možda naći još na jugu kajkavskoga područja.

Prema povijesnim podacima, naseljavanja s istoka, i to iz Srbije, u ove krajeve bilo je i ranije, tako već u prvoj polovini 15. st.⁵ Kako su doseljenici bili malobrojni, oni su se brzo pretopili i nisu ostavili, koliko je poznato, nikakva lingvističkoga traga. Možda će se naći tragova u onomastici.

Turci su ove krajeve opustošili, tj. kraj između Čazme, Križevaca i Dubrave, 1538. godine. Tada starosjedilačko stanovništvo masovno napušta sela, bježeći na sjever i zapad. Preko toga područja išla je granica prema zemljištu pod Turcima od pada Virovitice 1552. godine do njezina oslobođenja 1684. godine. Išla je Ciglarskim potokom do njegova utoka u Čazmu, preko Bilogore, između Turnašice i Sedlarice na Sv. Jelenu, pa na Pitomaču i Dravu ispod Vizvara⁶. Još i danas zna se među stanovništvom kuda točno ide ta granica, koja sada vrijedi kao granica između Slavonije i Podravine.

Prva skupina doseljenika uskoka došla je na Bilogoru 1540. god., i to iz Kranjske i Žumberka, pa je teže odrediti otkuda zapravo potječu. Dvije godine kasnije nalazimo uskoke u Prodaviću (današnjem Virju), Strezi (Pavlin Kloštru), a 1544. god. ima ih u Ivaniću, Gradecu, Ludbregu, Križevcima, Topolovcu i Koprivnici, gdje danas nema starih štokavaca⁷. Doseljenici se nazivaju Vlasi, *Walachen*. Danas se obično kaže Srbi, no to je samo djelomično točno. Naime, velik dio potomaka toga stanovništva jesu Hrvati, naročito u bjelovarskom kraju. Sebe nazivaju "šokcima", a nije poznato da je ovdje bilo masovnoga prijelaza na katolicizam. Na istoku novoštokavskoga ijekavskoga područja, kao i istočno od Neretve, otkuda stanovništvo potječe, ima i danas Hrvata katolika koji su novoštokavci ijekavci⁸. Isto tako, pravi Podravci, između Bilogore i Drave, nazivaju i danas Bilogorce, bez obzira jesu li Srbi ili Hrvati, pa čak ako i nisu štokavci - Vlajima. Prema tome, kada govorimo o doseljenicima u ove krajeve s istoka i juga, točnije je govoriti o (novo)štokavcima nego o Srbima.

U isto vrijeme dok uskoci dolaze u austrijsku Vojnu krajinu i Turci dovode u opustjele krajeve na svojoj strani, u Slavoniji, stanovništvo iz Bosne, koje je također štokavsko. Oni stupaju u kontakt sa sunarodnjacima u Slavonskoj krajini i polovicom 16. st. počinju masovnije prebjegavati. Većina štokavaca doselila je u Varaždinski generalat zadnjih godina 16. st., od 1597. do 1600. godine⁹.

Sva mjesta na tom području, s izuzetkom dva-tri, koja danas postoje nalazimo na početku 18. st. U popisima susrećemo i neka mjesta koja sada ne postoje. Sela su okupljena u vojvodstva. Obično u neko vojvodstvo ulaze sela koja međusobno graniče, ali ima i vojvodstava neobična sastava. Tako su vojvodstvo Bansonca činila sela koja su veoma udaljena jedno od drugoga: Rovište, između Bjelovara i Križevaca, Šandrovec, između Bjelovara i Novigrada Podravskoga, i Miličani, između Koprivnice i Križevaca¹⁰. Možda su sela toga imena nekada bila susjedi, ali to je potrebno tek istražiti. Međutim, to nije vjerojatno jer ta sela imaju tri različita govora: Rovište je štokavsko (po Strohalu štokavsko-kajkavsko), a Miličani i Šandrovec imaju kajkavske govore koji se dosta razlikuju međusobno. Broj sela u vojvodstvima kreće se obično oko desetak. Naravno, i u novim kapetanijama dolaze skupa štokavska i kajkavska, i to raznorodna kajkavska mjesta.

Godine 1737. podijeljen je Varaždinski generalat u dvije regimente, pukovnije. Svaka pukovnija sastojala se od 4 bataljona, a svaki bataljon iz 5 kompanija, dakle ukupno 20 kompanija sa po 4.000 ljudi. Time je završena organizacija generalata¹¹.

Iza godine 1770, posebno u godinama 1777. i 1778. dolazi do spajanja malih mjesta koja su se sastojala od po nekoliko kuća i koja su bila udaljena jedna od drugih. Stanovništvo se grupiralo u veća mjesta. Tada su, vjerojatno, nestala sela kao Golubinska, Segečani, Sutare, koja postoje na početku 18. stoljeća. Nastaju tada i nova mjesta, odnosno neka se stara preseljavaju. Tako su, na primjer, stanovnici starijeg naselja Mučna preselili dijelom u Reku, selo 2 km južnije, točnije na zemljište uz staru Reku, pa se i danas govori o Staroj i Novoj Reci, danas dijelovima jednoga mjesta. Drugi dio stanovništva stare Mučne naselio se između Reke i Sokolovca, na cestu Koprivnica-Križevci, osnovavši novo selo, koje se neko vrijeme i zvalo *Novo Selo*¹², a kasnije dobiva današnji na-

ziv Velika Mučna. Zanimljivo je da su potomci doseljenika u Reku kajkavci i štokavci, a u Mučni samo štokavci. Staro napušteno zemljište naziva se Riječko Domaje, a postoji i Mučansko Domaje, koje se nalazi 2 km sjeverno od Mučne. Znači, Mučna je naseljena iz dva starija sela.¹³

Na zapadu su u Vojnu krajinu ulazila i neka sela sjevernije i zapadnije od Križevaca, a predaja i danas zna koja su sela "graničari", a koja "paurija". Graničarska su sela: Tučenik, Poljana, Gračina, Prikraj, Potočec, Ivanec, Marinovec, Osek. Sva su ta sela osim dvaju, Ivanca i Oseka, kajkavska. Ivanec ima štokavskokajkavski govor, za koji je čak teško reći koji elementi pretežu, a u Oseku se govori i štokavski i kajkavski. Zanimljivo je da se kajkavski zaselak u Oseku naziva *Avdije*, službeno prezime glasi *Habdije*, što bi također govorilo o štokavskom porijeklu prvih naseljenika, koji su fizičkim miješanjem s kajkavskom okolinom kroz nekoliko stoljeća postali kajkavci. Druga dva zaselka u selu koja su ostala štokavska nisu se zbog vjere, pravoslavna su, miješala s kajkavcima.

Naseljavanje pustoga zemljišta oko granice počelo je nakon oslobođenja Slavonije, krajem sedamnaestoga stoljeća. Logična je Pavičićeva pretpostavka o porijeklu doseljenika, koja se dijelom oslanja i na stvarne podatke: "Struje su potekle u taj kraj sa različnih strana. One su bile hrvatske, a jedna je između njih bila i srpska. Hrvatske su bile uglavnom četiri: iz bliže ili dalje okoline sa druge strane Drave iz tamošnjega podravskoga hrvatskoga naselja, iz đurđevačke krajine i iz Bosne. Pojedinci su dolazili i iz daljih zapadnijih strana. Srpska je struja potjecala iz Bosne, ponajviše iz sjeverozapadnih krajeva (...). Najveći je broj doseljenika stekla Virovitica. U Viroviticu su Hrvati doselili sa svih navedenih strana. (...)

Pored Virovitice naseljeno je tih godina i cijelo zemljište njoj na zapad i sjever. Tu su nastala sela: Bušetina, Gradac (Stari), Bukovica, Lozan, Vukosavljevica, Turnašica i Sedlarica. I dalje na zapad otuda na nekadašnjem dijelu đurđevačke krajine, koji je za Turaka ležao pust. (...)

Posljedica je toga naseljavanja sa zapada na istok u postepenom redu bila i ta, da su istočnija sela dobivala nove koloniste i iz zapadnijih već nastanjenih mjesta. Tako je, na pr., Turnašica go-

tovo sva nastanjena iz nešto zapadnije Sedlarice i Pitomače, Čepe-
lovac, Lozan isto tako, i t. d."¹⁴

S obzirom na današnje stanje govora, potrebno je reći da neke Pavičićeve tvrdnje iz citiranoga ulomka nisu posve vjerojatne. Tako Turnašica nije mogla biti naseljena "gotovo sva" iz Sedlarice i Pitomače jer je to danas prije štokavsko mjesto, a Sedlarica i Pitomača imaju kajkavske govore, istina sa štokavskim utjecajem. Osim toga, i Sedlarica i Pitomača nova su naselja.

Prema suvremenim zapisima bilo je oko Virovitice oko 1700. godine i starih katoličkih sela, npr. Lukač, Bazje, Turanovac^{14a}, ali po govoru to stanovništvo nije, barem u većem dijelu, nastavak stanovništva iz predturskoga vremena.

0.2. Granica štokavskoga područja

Područje je štokavštine na kalničko-bilogorskom području dvi-
ju vrsta. Jedno je nastavak kompaktne štokavske cjeline iz Slavo-
nije, koja kao poluotok seže jednim svojim krakom na sjeveru na
dvadesetak kilometara od Koprivnice, a na zapadu petnaestak kilo-
metara od Vrbovca. Drugo su dva otoka, jedan veći između Kopriv-
nice, Križevaca i Ludbrega, drugi manji između Koprivnice i Novi-
grada, te nekoliko otočića od po jednoga sela, odnosno zaselka.

Budući da je uz Rešetarov opis granice štokavštine u ovom
kraju potrebno dati ispravke, a osim toga njegov je rad danas rije-
dak, donosi se opis granice u cjelini.

Počevši s istoka od Drave, sjeverno od Virovitice, štokavska
su sela: Turanovac, Vukosavljevica i Turnašica (govori zadnjih dva-
ju sela imaju znatnih kajkavskih utjecaja), Velika i Mala Trešnje-
vica (Črešnjevica), Ribnjačka, Pupelica, Kašljevac, Orovac, Seve-
rin, Patkovac, Prespa, Tomaš, Prokljuvani, Radunice, Maglenča, Mar-
tinac, Dominkovica (i kajkavski), Višnjevac, Čurlovac, Lipovo Brdo,
Botinac, Pavlin Kloštar, Poljančani i Gornje Sredice. Od toga sela
granica skreće na jug, odnosno na jugoistok. Štokavska su sela:
Tvrda Rijeka, Domankuš, Kovačevac, Kraljevac, Markovac, Kendelovac
(koji je i kajkavski), dalje oko kajkavskoga cirkvenskoga poluoto-
ka, Hrsavo (i kajkavsko), Mikinaši, Praščevac, Predavac, Žabno,
Čoporda, Brezovljani, Remetinac, Stari Glog, Fuka, Koritna. Od Ko-
ritne granica skreće na istok: Novaki (gdje se u jednom zaselku

govori kajkavski), Vukšinci, Štefanje, Laminac, Rastovac, Utiskani, Međurača, Berek, Krivaja, Potok, Stara Ploščica, Kozarevac, Nevinac, Bulinac, Drljanovac, Donja Kovačica, Dražica, Ladislav, otkuda granica skreće na zapad pa dalje na jug.

Prvi, manji štokavski otok obuhvaća sela Javorovac, Srdinac, Plavšinci, Delove i Jeduševac (zadnja dva sela većinom kajkavska), Vlajslav, Glogovac, Borovljane i Gornju Bakovčicu (Dругu i Treću).

U većem otoku počevši s istoka, od Koprivnice, prvo je selo Reka (i kajkavski), zatim Velika Mučna, Sokolovac (nekada Kukavica) i Lepavina. Na bilogorskom su području Široko Selo, Mala Mučna, Srem (Srijem, i kajkavski), Paunovac (Panovljani), Mala Branjska, Sesvete (Male), Vojakovački Kloštar. Na kalničkom području ova sela graniče s kajkavskim selima: Bošnjani, Vojakovac, Ivanec, Čabraji, Koprivnička Rijeka (Rečica), Veliki Poganac, Duga Rijeka, Segovina te Čukovec i Bolfani, u kojima se govori i kajkavski.

0.3. Kontakt s kajkavštinom

S obzirom na vrstu, odnosno intenzitet kontakata između štokavskih i kajkavskih govora mogu se danas razlikovati tri vrste govora. Prvu skupinu čine oni govori između kojih je kontakt ostvaren u najvećem opsegu, a to je onda kada su u istom mjestu, još pogodnije ako su i u istom zaselku, bili pomiješani štokavci i kajkavci. Tako je u Reki, Bakovčici, Branjskoj Velikoj, Sremu, Povelici, Rovištancima, Hrsovu, Oseku, Plavšincu. Prema Strohalu tako bi bilo u Glogovcu i Širokom Selu, ali prema mojim podacima tamo nije u Strohalovo vrijeme bilo kajkavaca. Prema Strohalu bilo bi, s druge strane, štokavaca u Dinjevcu i Grabrovnici, ali to su mogli biti samo pojedinačni kasniji doseljenici. Isto tako Strohal je naveo da se u Reki govori samo štokavski, ali veći dio Hrvata govori kajkavski, a manji štokavski.

Ti bi se govori mogli podijeliti također u dvije podskupine, i to prema tomu govore li štokavski samo Srbi ili i Hrvati. To ima značaja zbog toga što između Srba i Hrvata neki kontakti, zbog vjere, nisu postojali, odnosno nisu bili intenzivni, npr. ženidbene veze. Za prvo primjer može biti Osek, a za drugo Reka.

Druga bi skupina štokavskih govora bila ona gdje štokavski govori nemaju kontakt u istom mjestu, već imaju kontakt s kajkavštinom iz susjednog mjesta. Tih je govora najviše.

Treći govori nemaju kontakta s kajkavštinom, točnije nemaju bliži kontakt. To su neki govori u potkalničkom kraju, zatim govori na istok od Bjelovara, kakav je npr. i govor V. Grdevca.

S obzirom na količinu kajkavskoga utjecaja, moglo bi se govoriti o četiri, odnosno pet, stupnjeva i o toliko skupina govora.

Na prvom stupnju posuđuju se pojedinačni leksemi i obično fonem ž. Čini se da su svi štokavski govori ovoga područja zahvaćeni tim stupnjem, a ako nisu, onda ih je malo. Takav bi možda bio govor V. Grdevca, naime J. Kašić ne daje dovoljno podataka da bi se o tomu moglo prosuditi.

Na drugom stupnju izjednačuju se palatalne afrikate, ako to nije drugoga porijekla, javlja se /h/, otvoreno ili zatvoreno e, preuzima se supin, ponovno se uspostavljaju ispali vokali, npr. -i u infinitivu. Sve te pojave nisu zastupljene u svim govorima koje bismo mogli svrstati u tu skupinu. Ako su zastupljene sve, ili većina, može se već govoriti o višem, trećem stupnju utjecaja. U drugu skupinu išli bi štokavski govor Rijeke, Plavšince, Bosiljeva kraj Čazme, Žabna. Trećim stupnjem bili bi zahvaćeni govori Turnašice, Vukosavljevice i Koritne.

Četvrti bi stupanj bio stanje kada ne možemo odrediti je li govor štokavski ili već kajkavski, možemo ga smatrati štokavsko-kajkavskim, odnosno kajkavskoštokavskim govorom. Naravno, teško je tu reći je li govor bio u početku štokavski ili kajkavski ili je u početku bila riječ o dva govora, štokavskom i kajkavskom u istom mjestu, od kojih je onda nastala takva mješavina. Takvi su govori, barem u nekih govornika Križevačkoga Ivanca i Velikoga Trojstva. U nekih govornika tih mjesta jača je kajkavska, a u nekih štokavska komponenta. Naročito to vrijedi za V. Trojstvo.

Uvjetno bismo mogli govoriti i o petom stupnju kajkavskoga utjecaja na štokavske govore, a to bi bio stupanj kada je štokavski govor postao kajkavski. Naime, s dosta vjerojatnosti možemo to pretpostaviti za kajkavski govor Oseka, o čemu je već bilo riječi.

Spomenut ćemo ovdje i govore Vaške i Kuštana kod Žabna. Te govore možemo smatrati kajkavskima, ali je štokavski elemenat također značajan. Govor Kuštana sličan je govorima V. Trojstva i K. Ivanca po tomu što je teško odrediti sustavnost u razvoju, još ima previranja, borbe jednih i drugih elemenata, samo što prevladavaju

kajkavske crte. Govor Vaške zanimljiv je po tomu što su različiti utjecaji uglavnom usustavljeni. Tako u leksičkim morfemima prema poluglasu stoji *a*, a u gramatičkim morfemima *e*, npr. *pakel* 'pakao'. To znači da je do štokavsko-kajkavske interferencije u tomu govoru došlo u daljoj prošlosti. Najvjerojatnije je da je to bilo u vrijeme ponovnog naseljavanja toga mjesta, dakle u 18. stoljeću. Taj je govor zanimljiv i po tomu što takav odnos poluglasa možemo pretpostaviti i za organske prijelazne štokavskokajkavske govore koji su postojali upravo na tomu području prije migracija i doseljavanja novoštokavaca. Iako je malo vjerojatno da bi vaščanski govor mogao biti nastavak takvog jednog govora, tu mogućnost ne možemo posve odbaciti već na to pitanje treba da odgovore buduća istraživanja.

1. PROZODIJSKI SUSTAV

Naglasni je sustav istraženih govora u osnovi onakav kakav je J. Kašić opisao za V. Grđevac. Naime, takav je sustav u većini govora, a kada postoje razlike, one su rezultat daljega razvoja, odnosno utjecaja adstrata (supstrata).

1.1. Ovi govori imaju, kako se obično kaže, četveroakcenatski novoštokavski sustav, sa specifičnom distribucijom akcenata. Dakle, opreka po modulaciji (tonu) postoji i u kratkom i u dugom slogu. Svi naglasci mogu stajati u svakom slogu riječi - i jedinom i zadnjem slogu. U zadnjem naglašenom slogu višesložnih riječi običan je uzlazni ton i u kratkom i u dugom, ali samo u zatvorenom slogu. Silazni su naglasci obični u jedinom slogu, tj. jednosložnim riječima, kao i uzlazni, odnosno od njih su u tim riječima i češći, ali u zadnjem slogu višesložnih riječi rijetki su. Dolaze u stranim i ekspresivnim riječima, i nekim pojedinačnim riječima, npr. u Oseku je zabilježeno *prādžēd*, kao i drugdje u novoštokavštini i književnom jeziku¹⁵.

Dovoljno primjera za takvu akcentuaciju donio je J. Kašić iz V. Grđevca. Većina kategorija s uzlaznom modulacijom u jedinom i zadnjem slogu, koji je položaj posebno zanimljiv, zastupljena je u svim govorima. Naime, ta se modulacija pojavila nakon otpadanja krajnjega staroga kratkog -i u nastavku. Međutim, taj nastavak ni-

je u svim govorima ovoga područja otpao u istom broju kategorija, oblika riječi, o čemu će još biti govora. U jednim govorima imamo *nòg*, *rúk* DLjed, a u drugim *nògi*, *rúki*.

Sudeći prema drugim govorima, i nekim kajkavskima, i u V. Grđevcu će biti uzlazni naglasak u zadnjem (jedinom) slogu u primjerima kao *kòst*, *ùčt*, *preskòčt*, a nećemo imati likove sa slogotvornim suglasnikom kako bilježi Kašić (*kòšt*, *ùčt*, *preskòčt*), a čuva se slog sa sonantom koji je postao slogotvoran, npr. *prèšlca*, *dìgnt*¹⁶ itd.

Prozodijski sustavi pojedinih govora razlikuju se s obzirom na zanaglasnu duljinu, i to u tomu da li je koji govor uopće ima i u kojim je pozicijama, u pogledu fonološke strukture zanaglasnih slogova, ima.

1.1.1. Jedni govori čuvaju nenaglašenu duljinu u svim položajima, dakle i u zadnjem otvorenom slogu. Tako je u V. Grđevcu, Oseku, Koritni u Srba, a čini se da je tako u najvećem dijelu srpskih govora. Međutim, u Oseku i Koritni nije rijetko izostajanje duljine, naročito u zadnjem otvorenom slogu. Uz oblike s duljinom zabilježeno je u Oseku: *ima*, *imamo*, *lèti*, *kòpam*, *bèru*. U Koritni duljine često nema u otvorenom zadnjem slogu, npr. *plètu*, *sìnova*, *bòli*, *vòde* Gsg prema *vòdòm*, ali *rúkū*, *nògū*, *rèkò* itd.

1.1.2. Drugo su govori koji nemaju duljine u zadnjem otvorenom slogu. Tako je u Sokolovcu i Plavšincu i u većine govornika u Reki. Primjeri iz Sokolovca: *kòkòš* Nsg prema *kòkoš* GDsg, *pàmèt*, *rèp̄tca* Gpl 'krumpírá', *sìnova*, *lèti*. Ipak su i u Sokolovcu u nekih govornika zabilježeni primjeri *nòsū*, *br̄žt̄*, *kòpām* što pretpostavlja i *kòpā* i sl.

1.1.3. Nenaglašenih duljina nemaju Hrvati, i neki Srbi, u Reki, Hrvati u Koritni, Marinkovcu, Vukosavljevici, Turnašici, Ivancu i Žabnu. U svim tim govorima evidentan je kajkavski utjecaj i u drugih obilježja, odnosno za neke je i teško reći je li to kajkavski ili štokavski govor, npr. za Ivanec. Ipak i u tim govorima zabilježen je po koji primjer sa zanaglasnom duljinom, npr. u Žabnu *od-Milkē* uz redovno *rèko*, *mòjoj*, *ovàkija*, *krāva* itd.

1.2. S obzirom na dijakroniju, tj. na porijeklo naglasaka u pojedinim kategorijama riječi, oblicima, odnosno s obzirom na distribuciju naglasaka u pojedinim kategorijama u istraživanim govorima karakteristično je nekoliko kategorija.

U prezentu generaliziran je u 1,2 mn naglasak jednine u svih glagola, dakle *lètīmo*, *īmāmo* itd.

Postoje infinitivni likovi tipa *dóć*, *náć*, *pèć*, *plèst*. U Plavšincu zabilježeno je *izāć* i *ōtīć*, *izīć* i *otīć* (prvi likovi u Hrvata, drugi u Srba, što može biti slučajno). U Koritni je *izāć* i *izīć*, ali *povúć* i *pronáć*. Oblici *umrijét* i *úmrijet* zabilježeni su u Oseku i Sokolovcu.

Oblici ličnih zamjenica za 1. i 2. lice jed. imaju također klasičan naglasak - *mène*, *tèbe*, ali *mèn* i *mèn*.

U Ljed u tipova koji su imali naglasak na zadnjem slogu sada je naglasak: *grádu*, *mást(i)*; *pámet(i)* i *pamét(i)*, ali zabilježeno je samo *na-kāmenu*.

Imenice muškoga roda koje su u Gmn imale naglasak na ultimi još nemaju ustaljene naglasne likove: uz stare javljaju se i novi: *sinōvā* i *sinóvā* Osek, *sinova* i *sinóva* Reka itd.

Zbirne imenice na *-je sa starim kratkim osnovnim vokalom zabilježene su bez duljine: *zèļe*, *snōpļe* Osek.

Suprotno od čuvanja kračine u prethodnim primjerima, susreću se nove duljine u nekih sufiksa, kao i u nekim drugim novoštokavskim govorima na novom terenu¹⁷, *dóbār*, *něrvovān*, *mřšāv*, *kākōv* Osek.

Od pojedinačnih zabilježenih primjera mogu se navesti supin *prāt* u Plavšincu (i u Srba) i *svóra* u Oseku. U oba slučaja riječ je zapravo o posuđivanju leksema, a u Plavšincu to pretpostavlja i posuđivanje gramatičke kategorije.

2. VOKALIZAM

Od istraživanih govora svi su ijekavski, osim štokavskokajkavskih govora Vukosavljevice i Turnašice koji su uglavnom ekavski. Prema posrednim obavještenjima i svi su drugi štokavski govori ovoga područja ijekavski.

2.1. Inventar

Kod ijekavskih govora nije posve jasno je li riječ o peteročlanom vokalizmu (i, e, a, o, u), gdje na mjestu dugoga jata imamo tzv. dvosložnu zamjenu /ije/, ili imamo šesteročlani vokalizam, tj. šesti bi vokalski fonem bio dvoglas /ie/ na mjestu jata¹⁸. Naime, susreće se i jedan i drugi izgovor, i to kod istih informanata. I sami informanti osjećaju razliku, a dvosložni izgovor smatraju starijim. Intelektualci, izvorni govornici, imaju obično jednosložan izgovor. Može se pretpostaviti da je razvoj išao prema dvosložnom izgovoru, odnosno da je takav izgovor prevladao u nekim ili većini govora, ali pod utjecajem književnoga jezika jača ponovo jednosložan izgovor.

U Turnašici i Vukosavljevici gdje imamo ekavske govore, dugo je e, upravo /e:/, zatvoreno -[e], a kratko srednje -[e] i otvoreno [ɛ]. Sporadično javlja se u dugom slogu na mjestu jata /ie/, a u kratkom slogu /je/, i to češće nego u dugom slogu. Zabilježeno je tako *město*, *mĕsto* i *mĵesto*, i Nm̄n *mĵesta* i *mĕsta*, kao i *sĕla* i *sĕla*, gdje je duljina kajkavska značajka.

Nedaleko tih dvaju sela ima također drugih štokavskih ekavskih govora, npr. Brezovica¹⁹, ali ona sada nije istraživana. Blizu je i ikavsko-jekavska Virovitica, ali ni ona nije bila predmet proučavanja.

2.2. U ijekavskim govorima u kratkim slogovima na mjestu jata redovno je *je*, osim u nekim primjerima. Zabilježeno je *děčko* i *ostarela* u Oseku, *gòrelo* u Marinkovcu, *sĭkera* (s metatezom) u Sokolovcu.

Iza početnoga skupa suglasnik+r zabilježio sam također samo *je*, npr. Nm̄n *crjĕpov*, *brjĕgov* u Oseku.

Ispred *j* i *o* dobiveno je *i*, npr. *griĵat*, *pòndilĵak*, *grĭ(j)* (ovaj primjer također svjedoči o staroj zamjeni suglasnika *h*), *nòsjo* (od *nosijo* a to od *nosio*). Međutim, govori se *jĕo* i *ĭjo*, *sjĕo* i *sĭjo*, *srĕo* i *srĭjo*.

Prema sekundarnom dugom jatu u sufiksu *-ĕr dolazi, normalno, *ije/ie*, npr. *tànijer*.

2.3. Ispadanje vokala

U nekim kategorijama oblika i riječi došlo je do ispadanja zanaglasnih, starih kratkih vokala *i* i *u*.

Na ovom području samo iznimno sreće se redukcija kao u nekim drugim novoštokavskim govorima, npr. u Bosni i Lici, kada se u primjerima kao *lišica* reducira *i*, ali se čuva slog, i obično nije jasno je li nosilac sloga slogotvorni suglasnik ili imamo sekvencu suglasnik + šva, koje bi bilo nosilac sloga. Već je rečeno naprijed da takvi likovi koje je J. Kašić zabilježio za V. Grđevac nisu vjerojatni i da se najvjerojatnije i tamo čuva slog samo kada je u njemu sonant, koji postaje slogotvoran.

Navedeno ispadanje vokala *i* i *u* nije jednako na cijelom području. Najviše kategorija obuhvaćeno je njime u V. Grđevcu i vjerojatno drugim govorima toga kraja, te potkalničkim govorima. Manje ga je u govoru Hrvata štokavaca.

Najčešće je gubljenje u infinitivu. Da je u ovim govorima riječ o gubljenju nastavka *-i*, a ne o obliku staroga supina, može se zaključiti po naglasku u tipovima kao *dóđ*, *plèst*, koji pretpostavljaju pomicanje naglasaka s krajnjega *-i* (< *dōđi*, *plesti*). (U govorima koji imaju naglasak u tomu tipu *dđđ*, *plèst* moguće je također kasnije otpadanje. Naime, dosta govora koji u tipu *kleti* imaju novi praslavenski akut imaju oblike infinitiva s nastavkom *-i* - kajkavski govori, čakavski i slavonski staroštokavski.)²⁰

Redovno je ispadanje *i* u imperativu. Međutim, ne ispada *-i* u svim slučajevima, tj. postoji okolina koja sprečava otpadanje, a to je onda kada bi otpadanjem nastao skup suglasnika koji ne može stajati u dočetnom položaju. Takav je skup dva šumna suglasnika i šumni + sonant, pa imamo npr. *digni*, *dignite* ili *dign̄te* prema *úo*, *donès*, *krén*.

Češće izostaje otpadanje morfema *-i* za Nm m. roda u imenica, i gl. pridjevu. Prema češćem *pjèval* i *seľák* dolazi *pjèvali* i *seľáki*.

Vjerojatno neće biti točno kada J. Kašić piše: "Vokal *u* se redovno redukuje kod glagola sa *-nu-* u infinitivnoj osnovi."²¹ Mislim da tu nije riječ o vokalu *u*, već o *i*. Kao i u drugim govorima toga područja glagoli II. vrste imaju odnosno imali su sigurno sufiks za tvorbu infinitivne osnove s *i*, a ne s *u*. Čak i neki kajkavski govori sa štokavskim utjecajem imaju tako, npr. u Reki je *víkniť*, *víknil*.

J. Kašić nabrojio je deset kategorija u kojima ispada *-i*, i to devet gramatičkih (osim navedenih također imenice ženskoga roda i-deklinacije, množinski padeži na *-ima*, ženski i srednji rod pridjeva radnoga III. i IV. vrste, u tvorbenim sufiksima *-ina*, *-ica* i *-ič*) te uopće u višesložnih riječi. Od tih kategorija otpadanje izostaje još u nastavku *-ima* i u imenica i-deklinacije.

Susreću se i ostala otpadanja i ispadanja koja navodi J. Kašić, ali ono u *čojk* ← *čovjek* češće izostaje.

2.4. Ostale promjene

Od istraživanih govora u svima osim u Plavšincu i Marinkovcu u morfemima *edan*, *esam* ... i *e(l)* (← *je li*) ispred *e* nema *j*.

Sažimanjem skupa *ao* dobiveno je *o*, osim ako je *a* u tomu skupu naglašeno, npr. *rèkò*, *plàkò*, ali *dào*, zabilježeno u svim istraživanim govorima, *sónce* 'saonice' Sokolovac. Skupovi *-eo* i *-uo* ne sažimlju se.

Zijev se većinom uklanja, i to s *v*, fonetski [v, w], i s *j*. Primjeri za *v*: *òtevo* i *òtewo*, *žùvo* i *žùwo* Reka, *žèvo*, *pòdèvo*, *klevo*, *izuvo* Osek. U Plavšincu se u tim primjerima zijev ne uklanja, npr. *úzeo*, *klèo*.

S *j* i *v* uklanja se zijev na mjestu staroga *h*, i to većinom s *v*, npr. *ùvo*, *búva*, *òčuv*. S *j* otklanja se zijev uz prednje vokale, npr. *mačija*, *grižòta*, *grī(j)*, *grīja*. U *snàja*, uz *snâ*, i *òraj* bit će *j* vjerojatno zbog staroga poluglasa, što bi značilo da je nestanak *h* vrlo stara pojava, da nestaje prije prijelaza poluglasa u *a*.

3. KONSONANTIZAM

3.1. Inventar

Većina govora ima dva para palatalnih afrikata (ć-č, š-ž) i jednu nepalatalnu. Čini se da i svi srpski govori na kalničko-bilogorskom području imaju tako, kao i većina hrvatskih govora. Međutim, Hrvati u Križevačkom Ivancu, Žabnu, Koritni, Vukosavljevici i Turnašici, i na većini bjelovarskoga područja (kojih govori

imaju i drugih kajkavskih osobina, imaju samo jedan par palatalnih afrikata (č - š), ali neki imaju i par nepalatalnih (c - 3). Ovdje je to, bez sumnje, samo kajkavski utjecaj, dok u čazmanskom trokutu, gdje i neki srpski govori imaju samo jedan par palatalnih afrikata, npr. u Šumećanima i Bosiljevu, to bi moglo biti i štokavskog porijekla. Bezvučni par srednjega č nije ni fonetski stridentan, kao ni c, dok je š izrazito stridentno, "tvrdo".

Zvučna nepalatalna afrikata zabilježena je u štokavaca Rijeke, Plavšince i Marinkovca, npr. *běšga*, *běšgovna*, a ima je sigurno i drugdje. (U Reki štokavski leksem *zopka*, *zobuka* postoji pasivno u starijih ljudi.)

Spirant h dolazi samo u onih govora koji su pod utjecajem kajkavskoga. U Marinkovcu je zabilježeno *uho* i *uvo*, u Koritni *mačaha*, *snàha* i *snàja*, u Žabnu *tìha* Gmn 'tih'.

Spomenuto je već da se u nekim govorima uz slogotvorno r pojavilo i slogotvorno n, npr. *dìgnt*, *kápnt*, i isto tako da nije vjerojatno da u V. Grđevcu postoje i drugi slogotvorni suglasnici.

Značajno je za konsonantizam ovih govora također da imaju duge suglasnike, koji su nastali otpadanjem samoglasnika, npr. [*plát*, *mòla*]. Fonološki najbolje ih je interpretirati kao geminate, dva ista suglasnika, dakle /*plá:tt*, *mòlla*/.

U Ivancu ukinuta je opreka između palatalnoga i nepalatalnoga laterala ispred visokih vokala, kao i u susjednim kajkavskim govorima, npr. *lìko*, *bìli*.

3.2. Promjene

Izgubili su se rezultati II. palatalizacije u imenica, tj. generaliziran je isti morf leksema u svim padežima, nema alternacije osnove, npr. *švárki*, *seľák(i)*, *rúk(i)*, *ndg(i)*. U Plavšincu su, u Hrvata, zabilježeni ipak likovi kao *seľáci*, ali se nije moglo utvrditi je li to autohtona pojava ili utjecaj književnoga jezika.

Najnovije jotovanje ograničenoga je opsega. Uglavnom je na cijelom području stanje kao u V. Grđevcu. Prema očekivanju, dosljedno su jotovani samo n i l, a od drugih suglasnika koji mogu biti zahvaćeni tom pojavom nalazimo da su jotovani svaki u nekoliko leksema. Neki od njih dolaze i u liku bez jotovanja, bilo u različitim govorima bilo u istom govoru. Najdosljednije je jotova-

nje *d* u leksemu *še*, i izvedenicama, i *t* u *ćio*, *ćela*... 'htio'. Suprotno od stanja u V. Grđevcu nije jotovano *d* u *djelat*, *mèdvjed* i *djed* u ostalim istraživanim govorima, a uz *nèšeļa* u Plavšincu je, u Hrvata, *nèdjeļa*.

Drugi su leksemi koji imaju dubletne likove, s jotovanim i nejotovanim likovima: *ćerat*, *požúćet*, *šúćet*, *ľúćet*; *šívľet*, *kípľet*; *síšet*, *višet*; *šútra*.

J. Kašić ne spominje jotovanje afrikata *c* u V. Grđevcu, a ja sam zabilježio *ćèdlo* i *ćèta* 'cvjeta' u Oseku, u Koritni *ojèta*.

Odstupanja od novijega jotovanja ima na cijelom području, npr. *mládjak* V. Grđevac, *dívji* Sokolovac, Osek itd. Svuda je *nètjak*, odnosno *mètjak*, kako ta riječ glasi u potkalničkom kraju i gdje imamo zanimljivu promjenu *n* → *m*.

Od ostalih pojava u konsonantizmu značajnija je ispadanje *v*, npr. *jeverca* M. Poganac, *sjèdok* Sokolovac, *òstaļamo*, *crļena* Osek.

Svuda je *crešńa*, ako nije preuzet kajkavski oblik kao *ćerèšńa* u Ivancu. U Oseku je zabilježeno *bàuk* za 'pàuk'.

Obično je *námješćen*, *pűšćat*, *ògníšće*.

Sonant *l* pred pauzom prešao je u *o*, ali ima odstupanja, odnosno ponovnoga uspostavljanja. Obično je i *stòl* i *stò*, *vòl* i *vò*. U Sokolovcu je zabilježeno *kísel*, *dèbel*, *vèsel*.

Obično je *ko*, u Plavšincu i *tko*, a redovno *netko*, *nitko* itd.

Redovno je *òčļa* 'otišla' i *sl*.

4. MORFOLOGIJA

Od morfoloških osobina na prvo se mjesto može staviti gubitak imperfekta, potpuni, i aorista, kojemu se čuvaju tragovi.

Muški hipokoristici na *-o* sklanjaju se po a-deklinaciji.

U Gmn pridjeva nastavci su *-ijā'* i *-ijē'*, u Grđevcu samo prvi, dakle tvrde promjene, bez ili sa prodorom imeničkoga *-ā*, a u ostalim padežima meke promjene. U Reki i Plavšincu samo *-ije*. U Ivancu je nastavak u Gmn *-iju*, a u Žabnu je zabilježeno *bez tiha*, *dvìjo*, *trèjov*.

Izjednačeni su DLI^{mn} a karakterističan je nastavak u a-deklinaciji *-am*, npr. *svìnam*, *kràvam*, koji dolazi i u nekim susjednim kajkavskim govorima.

Obično je generaliziran morfem -u u 3mn prezenta, tip *velu*. U Plavšincu je i *vele*, a za V. Grdevac nema podatka. U Sokolovcu i Plavšincu zabilježeno je *pěžu*.

U posvojnih pridjeva i Ijed i-deklinacije nastavci imaju morf *i*, koji obično ispada, npr. *djěđiji* i *djěđji*, *krvijom* i *krvojom*. U Reki je *krvžom*. Kao što se vidi iz prethodnih primjera, i-deklinacija ima u Ijed morfem -om iz a-deklinacije, barem u nekim govorima.

Zabilježeno je nekoliko izuzetnih pojedinačnih oblika. U Oseku *nōgūjā* i *rūkūvā*, u Sokolovcu, Reki i S. Plavnicama *rūkūvā*¹ i *nōgūvā*¹.

U Oseku i Sokolovcu 2jed imperativa glagola 'jesti' glasi (*del*) *īje*, prema *jědi* u Plavšincu.

ZAKLJUČAK

Može se zaključiti da su u osnovi štokavskih govora na kalničko-bilogorskom području većinom govori iz iste matice. Bilo je, međutim, nosilaca štokavskih govora sa šireg novoštokavskoga područja. Čini se da su najbrojniji, odnosno najvitalniji bili doseljenici, i njihov govor, s gornjega toka Neretve²², većinom Srbi, ali i Hrvati. Manje su bili prisutni govornici starih slavonskih kajkavskoštokavskih govora. Živeći nekoliko stoljeća na okupu, otocijepljeni od svoje matice, ujednačava se novoštokavština ovoga područja, kao što D. Brozović²³ pretpostavlja i za štokavštinu u cjelini. Javljaju se i inovacije koje su zajedničke svim tim govorima, a ne nalazimo ih nigdje drugdje, odnosno drugdje nisu tako proširene, npr. distribucija prozodijskih obilježja.

Zbog kontakta s različitim kajkavskim govorima, kontaktima različitoga opsega i jačih elemenata štokavskih govora iz različitih matica, javljaju se i neke nove, odnosno čuvaju i neke starije, razlike između pojedinih lokalnih govora.

S obzirom na veličinu područja koje zauzimaju, kalničko-bilogorski kajkavski govori međusobno se manje razlikuju nego što je to, na primjer, na Baniji i Kordunu. Ovdje treba, svakako, izuzeti štokavsko-kajkavske govore, odnosno govore s većim utjecajem kajkavštine, kao što su govori u Vukosavljevici, Turnašici, Križevačkom Ivancu i Žabnu. Sudeći prema podacima koje daje Rešetar, a i Strohal, takvih će govora biti još.

Zaključno, može se reći da se na kalničko-bilogorskom području, kojemu možemo priključiti i moslavački čazmanski štokavski otok, formirao poseban tip ijekavske novoštokavštine, koji ima jedne osobine zajedničke s jednim novoštokavskim ijekavskim govorima, a druge s drugima, ali nigdje ne nalazimo baš takav inventar ili distribuciju. Prema tomu, ti se govori ne izdvajaju nekom svojom posebnom crtom, ili crtama, već ukupnošću osobina. U nekima od njih, i to hrvatskim govorima, ima znatnih kajkavskih utjecaja, tako da možemo govoriti o štokavskokajkavskim govorima.

BILJEŠKE

¹ *Schriften der Balkankommission. Linguistische Abteilung, I. Südslavische Dialektstudien (Kaiserliche Akademie der Wissenschaften).* Wien, Heft IV, 1907. 1-320.

² *Archiv für slavische Philologie* 29.

³ *Nastavni vjesnik* 28 (1919). Kako u Strohalovu radu ima dosta netočnosti (što i ne čudi jer je Strohal podatke dobio iz treće ruke), donijet ću ispravke za ona mjesta koja su mi poznata. Štokavski govore Hrvati i u ovim mjestima: Vojakovcu, Starom Glogu, Kraljevcu, Plavšincu, Glogovcu. U Malom Trojstvu govori se kajkavski, a u Velikom Trojstvu Hrvati govore kajkavskoštokavskim govorom.

U Novom Glogu nema štokavaca. U Žabnu Hrvati govore štokavski s kajkavskim utjecajem. U Poveliću govore Hrvati i štokavski. U Peščeniku danas nema štokavaca. Za Grabrovnicu i Dinjevec vrijedi ono što je Strohal rekao za Kloštar i Virje.

U Kapeli i Pavlin Kloštru štokavski govore i Hrvati, možda s utjecajem kajkavskoga, a u Mostima i Topolovcu govori se kajkavski. U Križevačkom Ivancu govori se štokavskokajkavski, dakle "mješavinom". Obično kada Strohal kaže da se govori mješavinom, onda je to štokavski s većim ili manjim utjecajem kajkavštine, a samo sam u dva mjesta našao govor koji ne možemo svrstati ni u kajkavske ni u štokavske, tj. teško je odrediti koji elementi prevladavaju, odnosno stanje nije ni s obzirom na diskriminantna obilježja još ustaljeno, kao npr. u Vaškoj.

^{3a} *Zbornik za filologiju i lingvistiku* VI. Novi Sad 1963. 149-157.

⁴ *Zbornik za filologiju i ling.* XVIII/2 i XIX/1.

⁵ J. Kašić: *Srbi i pravoslavlje u Slavoniji i sjevernoj Hrvatskoj.* Zagreb 1967. Str. 7.

⁶ F. Vaniček: *Specialgeschichte der Militärgrenze*, I-III. Wien 1875. Str. 302. S. Pavičić: Podrijetlo naselja i govora u Slavoniji. Zagreb 1953. J. Adamček-I. Kampuš: Popisi i obračuni poreza u Hrvatskoj u XV i XVI stoljeću. Zagreb 1977.

⁷ A. Ivić: Migracije Srba u Slavoniju tokom 16., 17. i 18. stoljeća. *Srpski etnografski zbornik XXXVI*. Subotica 1926.

⁸ P. Ivić: *Die serbokroatischen Dialekte, Ihre Struktur und Entwicklung. Erster Band, Allgemeines und die štokavsische Dialektgruppe*. 'S-Gravenhage 1958. 133 i 158; *Historija naroda Jugoslavije*. Zagreb 1959, 408.

⁹ A. Ivić, o.c., 5, 16.

¹⁰ *Varaždinski generalat*, zbirka dokumenata, Arhiv Hrvatske u Zagrebu.

¹¹ Vaniček 1875, 462.

¹² V. Sabljar, *Miestopisni rječnik kraljevinah Dalmacije, Hrvatske i Slavonije*. Zagreb 1866.

¹³ *Varaždinski generalat*.

¹⁴ Pavičić, o.c., 178-179.

^{14a} Pavičić, o.c. 174.

¹⁵ Kod stranih riječi tako je i u književnom jeziku. Za Baniju i Kordun dosta primjera donosi D. Petrović, *Govor Banije i Korduna*, Novi Sad - Zagreb 1978, 22.

¹⁶ J. Kašić, 153.

¹⁷ Petrović, o.c.

¹⁸ Bilježim taj dvoglas zbog jednostavnosti na ovaj način, slično kao i D. Brozović u nekim radovima, koji je i utvrdio njegovu fonološku posebnost u nekim novoštokavskim ijekavskim govori-
ma i hrvatskom književnom jeziku. Usp. npr. "O fonološkom sustavu
suvremenog standardnog jezika". *Radovi Filozofskoga fakulteta u
Zadru* 7 (4).

¹⁹ Sekereš, o.c.

²⁰ M. Moguš, *Današnji senjski govor*. Senj 1966, B. Jurišić, *Rječnik govora otoka Vrgade*, I - 1966, II - 1973. J. Jedvaj, *Bednjanski govor*, *Hrvatski dijalektološki zbornik* I. S. Ivšić, *Današnji posavski govor*. Rad JAZU 169.

²¹ J. Kašić, o.c. 152.

²² P. Ivić, o.c. 156.

²³ D. Brozović, *Dijalekatska slika hrvatskosrpskoga jezičnog područja*. *Radovi Fil. fakulteta u Zadru* 8 (5).